

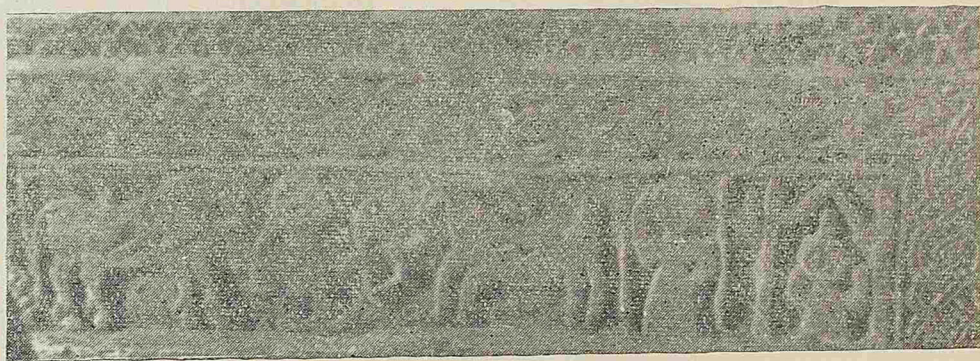
ЕЛМ ВӘ ҺӘЈАТ

НАДИР ТАПЫНТЫ

Мәшәдиханым НЕ'МӘТОВА,
Микајыл БЕЈДӘРОВ,
тарих елмләри докторлары.

ХАЛГЫМЫЗЫН мәншә вә тәшәк-
күлү, тарихи ән мүрәккәб, демәк
олар ки, өјрәнилмәмиш проблемдир.
Бу везијјәт, һәмин тарихи просесин ол-
дугча чәтин бир јол кечмәси илә јана-
шы, һәм дә тарихи мә'луматларын сон
дәрәчә ғытлыгы илә изаһ едилмәлидир.

Проблемин гојулушу вә һәлли чохчә-
һәтлидир: халгын тәркибинә дахил
олан әсас етник компонентләрин тәна-
сүбү, ғаршылыглы әлағәси вә ғаршы-
лыглы тә'сиринин тарихи динамикасы
вә бунунла әлағәдар оларағ дил тари-
хи, тарихи чоғрафија, мәдәни-мәишәтив

Сисјан рајонунун (кечмиш Зәнкәзур маһалы) Уруд кәнди. Биринчи сәндугә. Јухарыда
сол тәрәфи (естамп), ашағыда сағ тәрәфи.

етник аспекtlәри, ичтимаи фикир, адәт-ән'әнәләр, дини дүнја бахышларынын этносоциологи вә этнопсихологи тәзәһүрләри вә с.

Бу гәбилдән олан проблемләр бир чох хырда вә хусуси мәсәләләр шахәлә-нир ки, онларың һәлли жалныз тарих-чиләрин дејил, этнограф, дилчи, әдә-бијјатчы, философ, чоғрафијашунас вә башга алимләримизин биркә вә кәркин әмәји нәтичәсиндә лазыми елми сәмә-рә верә биләр. Лакин бунлар ејни за-манда хусуси тарихи, лингвистик вә методологи һазырлығ тәләб едир. Јал-ныз бу һалда мұхтәлиф тарихи мәлу-матлар арасында кизләнмиш етник мәсәләләрә аид зәррәләри вә зәррәчи-ләри үзә чыхармағ, көрмәк вә һағғын-да сөз демәк мүмкүндүр. Белә тапын-тылар халғымызын мәншә вә тәшәк-күл тарихи үчүн сон дәрәчә гүмәтли-дир.

Ермәнистан ССР-ин Сисјан рајону Уруд кәндиндә галан ики орта әср ха-тирә абидәси бу бахымдан хусусилә марағлыдыр. Сәндүгә формалы биринчи гәбир дашынын үзәриндә әрәб ди-линдә јазы һәкк олунмушдур. Јазы-нын тәрчүмәси беләдир: «Аллаһ, Мәһәммәд, Әли, Уғван (ағван) нәслин-дән олан кәндхуда оғлу Әмрусәл, ра-мазан ајы, 883-чү ил (миләди тарихи илә 26/XI—25/XII—1478-чи ил)».

Бундан јүз ил сонра дүзәлдилмиш точ һејкәлли башга бир гәбир дашы үзәриндә әрәб әлифбасы илә Азәрбајчан дилиндә китабә һәкк олунмушдур. «Ди кәл ки, јары көрдүм көзү јашлы, сөзү ганлы... Аллаһ, Мәһәммәд, Әли, Уғван (ағван) нәслиндән Ифтихар... 986-чы ил (миләди тарихи илә 1578—79-чу ил-ләр), јохдур бу дәрдимә чарә...».

Бурада бизи марағландыран һәмин китабәләрдә ишләдилән «уғван» сөзү-дүр. Фактлар көстәрир ки, «уғван» сөзү «ағван» сөзүнүн тәһриф олунмуш формасыдыр. Әввәлә, «у» вә «а» сәс-ләринин бир-бирини әввәз етмәсинә Азәрбајчан дилинин диалектләриндә тез-тез тәсәдүф едилир (аванд—уwand, чаванәзән — чүванәзән вә с.), икинчиси, бир этноним вә этнотопоним кими ағван (гәдим ермәни мұәллифлә-риндә алван) истилаһына истәр јазылы мәнбәләрдә, истәрсә дә чоғрафи адлар-да раст кәлидр. Сисјан рајону әрази-синдә вә Иран Азәрбајчанында Ағван-лы кәндләринин, Шәки вә Ордубад шәһәрләриндә ејни адлы мәнәлләләрин мөвчуд олмасы буна чанлы мисалдыр.

Белә олан һалда ағван сөзүнүн Азәрбајчан халғынын мәншә вә форма-лашмасы арасында нә кими әлағә ола биләр?

Мәсәлә бундадыр ки, антик чоғрафи-јашунасларда раст кәлинән албан, Ал-банија; гәдим ермәни мәнбәләриндә алван, Алвани, XIII—XVIII әсрләр ер-мәни дилиндәки салнамәләрдә исә ағ-ван, Ағвани сөzlәри ејни этноним вә

топонимин мұхтәлиф дилләрдә вә тари-хи дөврләрдә дејилиш формасыдыр. Шимали Азәрбајчан, Шәрғи Ермәни-стан, Күрчүстан вә Дағыстанын әрази-синдә сакин олмуш гәдим албан тајфа-лары (ерамызын 1-чи әсриндә јашамыш чоғрафијашунас Страбона көрә, албан-лар мұхтәлиф дилләрдә данышан 26 тајфадан ибарәт иди), тарихи әдәбиј-јатдан мәлүм олдуғу кими, илк орта әсрләрдән башлајарағ, Зағағзијада күчләnmөkdә олан етник полјаризаси-јаја мәруз галыр вә узун мүддәт да-вам едән тарихи процес нәтичәсиндә Азәрбајчан, ермәни вә күрчү халгла-рынын тәркибинә дахил олурлар. Һәлә-лик тарих елминдә белә мүддәә һәким-дир ки, түркдилли тајфаларла јанашы, албанлар да Азәрбајчан халғынын тәр-кибинә дахил олмуш әсас етник компо-нентләрдән биридир. Ерамызын илк әсрләриндән башлајарағ, хусусилә V—VI вә XI әсрләрдән түркдилли тајфаларын күчлү ахынлары, бу тај-фаларын абортгенләрә (јерли тај-фаларла) узунмүддәтли сых ичтимаи-иттисади, сүјаси, етник-мәдәни вә ди-ни-конфессионал бир әлағәдә олмасы јени етник бир кејфијјәтин — Азәр-бајчан халғынын мејдана кәлмәсинә тарихи шәраит јаратды. Мәлүмдүр ки, түркдилли тајфаларын дили Азәрбај-чанда мөвчуд чох рәңкарәнк етник группаларын вәһид халг кими тәшәккү-лүндә чох мұһүм бир рол ојнамышды.

Бүтүн бунлар үмуми бир мүддәә, фәрзијјә кими мөвчуд тарихи әдәбиј-јата бу вә ја башга вариасијаларда да-хил олмушдур. Лакин һәр бир мүддәә-нын елми консепсијаја чеврилмәси үчүн табиәт елмләриндә тәчрүби нәтичәләр, тарих елминдә исә конкрет дәлил-ләрә әсасланмалыдыр. Бунунла белә, ал-банларын азәрбајчанлашмасы процесинә аид тутарлы дәлилләр тарихи әдәбиј-јатда, демәк олар ки, јох дәрәчә-синдәдир. Она көрә дә Уруд кән-диндә галан хатирә-абидәләр Азәр-бајчан халғынын етник мәншәји вә формалашмасы тарихинин өјрәнил-мәси бахымындан мисилсиз бир әһәмиј-јәтә маликдир. Әввәлә, ону дејәк ки, гәдим Сисакан (орта әсрләрдә Сүник, даһа сонралар исә Зәнкәзур) маһалы Каланкүјтүккү Моисејин (X әср) вә башга тарихчиләрин јаздығларына кө-рә, ајры-ајры тарихи дөврләрдә Алба-нијанын әразисинә дахил олмушдур. Она көрә дә бурада албанларын олма-сы тәсәдүфи јох, гануни бир һалдыр.

Бәс гаршыја гојулан конкрет мәсәлә илә әлағәдар оларағ һәмин китабәләр-дән нә кими нәтичә чыхармағ олар?

Һәр шәјдән әввәл мәлүм олур ки, гәбир дашларынын китабәләриндә ја-зылмыш «ағван» нәслиндән кәлмәси дәфн едиләнләрин етник мәнсубијјәти-ни билдирир. Көрүнүр ки, Ифтихар вә Әмрусәлин вә онларың ата-бабаларынын албан нәслинә мәнсуб олмалары хусуси

دیکل کریارنگ گوردیم کوزرک قتلہ سوری اود لوار

۴

الله محمد علی
اوراد اوغوا

۵

۶

۷

Уруд кенди. Икинчи гоч даш: а)
гочун үстүндөки китабадан бир пар-
ча; б) сол тәрәфи; в) сол тәрәфдөки
китабанын естампы; г) сағ тәрәфи.

дахили бир этнососоиологи мә'на кәсб етмиш, буна көрә дә һәмин мәнсубияттин јад едилмәси бир ән'әнәјә чеврилмишди. Ола белсин ки, һәмин нәсил Уруд кендинә кәлмәдир. Она көрә дә јерли чамаат онлары фәргләндирмәк үчүн артыг архаизмә чеврилмиш һәмин этноними сахламышдыр. Чох еһтимал ки, бу, һәмин кәнд әһалисинин өз кечмиш этник мәнсубияјәтләринә аид XV—XVI әсрләрә гәдәр кәлиб чатмыш хатирәләрин зәиф бир әкс-сәдасыдыр. Абидаләрин бәдии тәртиби, мезмуну, адлар, нәһајәт, тәмиз Азәрбајҗан дилиндә јазылмыш ше'р белә бир нәтичәјә кәлмәјә там әсас верир ки, һәмин кәндин әһалиси артыг XV—XVI әсрләрдән чох-чох габаг, әкәр үмуми тарихи шәраити нәзәрә алсаг, тәхминән XI—XII әсрләрдә (һәр һалда XIII әсрдән кеч олмајараг) азәрбајҗанлашма просесинә мә'руз галмышдыр.

Кәстәрилән кичик рекион үчүн характерик олан бир мәсәлә диггәти чәлб едир: бурада баш верән етник просесләр христианлығын вә VIII әсрдән өз нүфуз даирәсини кенишләндирмәкдә олан ислам дининин күчлү тә'сиринә мә'руз галыр; орта әсрләрдә һаким ичтимаи идеологија олан дин бир тәрәфдән, инсанлары анчаг дини мәнсубияјәтләрә көрә групплашдырараг, онларын етник өзүнү дәркәтмә һиссијатыны күтләшдирир, дикәр тәрәфдән, мүәјјән тарихи шәраитдә, етник групплар арасында мәишәт, әхла-

ги, һүғуғи, психологи вә с. кими сәдләр јаратмаға сә'ј едәрәк, етник полјаризасијаы күчләндирир. Христианлығын вә ислам дининин белә бир ролуну биз орта әсрләрдә Азәрбајҗанын Ермәнистан вә Күрчүстанла гоншу рајонларында даһа ачыг-ајдын көрүрүк. Христианлығы һәмин рајонларда албанларын бир һиссәсинин «ермәниләшмә» вә «күрчүләшмә», ислам дини исә онларын башга бир һиссәсинин «азәрбајҗанлашмасыны» сүр'әтләндирирди.

Белә бир тә'сир һәтта XX әсрә гәдәр өзүнү кәстәрмәкдәдир. Мәсәлән, мәншәчә удин олан Товуз рајонунун Кирзан кендинин мүсәлманлығы гәбул етмиш сакинләри азәрбајҗанлашмыш, христианлығы гәбул едәнләри ермәниләшмиш, Загатала—Нахетија зонасынын инглојлары исә православ-христианлығын тә'сири алтында артыг күрчүләшмишләр. Зәнкәзур зонасында орта әсрләрдә вә сонракы дөврләрдә раст кәлдијимиз сакинләри ермәни вә азәрбајҗанлылардан ибарәт јашајыш ментәгаләринин (Сисјанда, Шәкидә вә башгаларында) әһалисинин бир гәјда олараг, белә бир тарихи просес кечирдикләрини сөјләмәјин әсасы вардыр.

Азәрбајҗан халгынын мәншә вә тәшәккүлү проблеминин һәртәрәфли өјрәнилмәси—онун бүтүн тарихи амилләринин кениш тәдгиги зәрурәтини ирәли сүрүр. Бунун үчүн, һәр шәјдән әввәл, зәррә-зәррә тарихи фактлары топламаг лазымдыр.